

[2–2019]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika

[2-2019]

Fakulta
humanitních
studií UK

Faculty
of Humanities,
Charles University

Obsah | Contents

1. Studie a eseje | Studies and Essays

VLADAN HANULÍK – White Coat Effect: The Making of the Patient-Physician Relationship in Modern Europe
Efekt bílého pláště: utváření vztahu pacienta a lékaře v moderní Evropě 175

VÁCLAV SMYČKA – Ctnost dějinnosti a zatracení bezdějinných.
K dějinnému aktérství v post-osvícenské středoevropské filozofické tradici
The Virtue of Historicity and the Damnation of Non-Historic People. On Historical Agency in the Post-Enlightenment Central European Philosophical Tradition 200

LUKÁŠ PĚCHULA – Literární antisemitismus a konstrukce image židovského národa v meziválečných románech širšího Ostravska. Imagologicko-komparativistická studie
Literary Antisemitism and the Construction of an Image of the Jewish Nation in the Interwar Novels of the Moravian-Silesian Region: Imagological-Comparative Study 224

2. Diskuse a rozepře | Discussions and Disputes

JAN HORSKÝ – „Obecné dějiny“, „obsahová filozofie dějin“ a evoluční teorie
'General History', 'Content-Oriented Philosophy of History', and the Theory of Evolution 253

MILOŠ HAVELKA – Existují obecné dějiny?
Is There a General History? 264

MIROSLAV HROCH – Obecné, světové, globální dějiny?
General, Global, or World History? 270

3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

S. M. AMADAE – Prisoners of Reason: Game Theory and Neoliberal Political Economy; **HUNTER HEYCK** – Age of System: Understanding the Development of Modern Social Science; **EGLÉ RINDZEVIČIŪTĚ**, The Power of Systems: How Policy Sciences Opened Up the Cold War World (Vítězslav Sommer) 277

PHILIPP THER – Nový pořádek na starém kontinentě. Příběh neoliberální Evropy (Michal Kopeček)	286
DAGMAR HÁJKOVÁ, PAVEL HORÁK, VOJTĚCH KESSLER, MIROSLAV MICHELA (edd.) – Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu (Andrea Talabér)	293
OTA KONRÁD, RUDOLF KUČERA – Cesty z apokalypsy. Fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922 (Jakub Rákosník)	298
KRZYSZTOF BRZECHCZYN (ed.) – Towards a Revival of Analytical Philosophy of History. Around Paul A. Roth's Vision of Historical Sciences (Karel Šima)	303
DENISA NEČASOVÁ – Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956 (Bohumil Melichar)	314
LUKÁŠ FASORA, JIŘÍ HANUŠ, DENISA NEČASOVÁ (edd.) – Svůdnost sociálního experimentu: nový člověk 20. století (Jakub Vrba)	320
KAMIL ČINÁTL, JAN MERVART, JAROSLAV NAJBERT (edd.) – Podoby česko-slovenské normalizace: dějiny v diskusi (Jakub Rákosník)	324
MARIE BAHENSKÁ, LIBUŠE HECZKOVÁ, DANA MUSILOVÁ – Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci (Radek Hylmar)	330
LENKA ŘEZNÍKOVÁ – Ad majorem evidentiam. Literární reprezentace „zřejmého“ v textech J. A. Komenského (Radmila Prchal Pavlíčková)	335
Editorial Note	339
Upozornění redakce	341

PHILIPP THER, *Nový pořádek na starém kontinentě. Příběh neoliberální Evropy,*

Praha 2016, Libri, 360 s., ISBN 978-80-7277-541-5

Nový pořádek na starém kontinentě Philippa Thera je významná kniha, která vzbudila velký ohlas, a to nejen v oboru soudobých dějin. Kritika ji doposud chválila pro její sociálně historickou perspektivu a důmyslnou kombinaci makro a regionálních perspektiv, které mimo jiné ukazují na rychle rostoucí rozdíly životního standardu v městských centrech a venkovských periferiích. Ther byl oceňován pro jeho vyvážený přístup k chybám i úspěchům neoliberalismu i za neotřelý geografický záběr zahrnující nejen postkomunistické země, ale i Německo a Rakousko, aby tak podtrhnul řadu společných hospodářských, sociálních a kulturních procesů, jimiž evropský „Západ“ i „Východ“ od 70. let procházely. Objevily se však zároveň i četné kritiky jeho údajně vágního až zmatečného chápání hlavní myšlenky neoliberalismu, stejně jako zavádějícího názvu knihy prozrazující autorovu ambici interpretovat příběh celé Evropy, ačkoli analyzuje většinou jen střední a východní Evropu (na něž se sám odborně specializuje) s krátkou odbočkou k jižní Evropě v jedné z kapitol. Hlavní evropské země neoliberálního obratu, zejména Velká Británie, Francie, skandinávské státy nebo země Beneluxu, však zůstávají v Therově knize stranou. Někteří kritici rovněž zpochybňovali aktivistickou, kvazi sociálně-demokratickou pozici, ze které má údajně autor promlouvat.

S odstupem by mohla být kniha chápána jako součást obnoveného zájmu o dlouhodobé dějiny kapitalismu, třebaže se do diskuse s touto literaturou nepouští.¹ Vycházejí z tradice německých sociálních dějin, Ther usiloval o zobrazení sociálně-kulturní historie kapitalismu v období po roce 1989 a současně profitoval ze skutečnosti, že byl jedním z prvních, kdo reagoval na rostoucí zájem o důsledně historické zpracování této epochy. Právě na druhý z těchto motivů, tedy historizaci postkomunistického vývoje, se budu soustředit ve svém komentáři s argumentem, že je nám potřeba důkladnější historizace, než jakou autor nabízí, z hlediska časového záběru a rovněž z hlediska metodologie.

1 Srov. JÜRGEN KOCKA, *Geschichte des Kapitalismus*, München 2013; JÜRGEN KOCKA, MARCEL VAN DEN LINDEN (edd.), *Capitalism: The Reemergence of a Historical Concept*, London 2016; GEOFFREY M. HODGSON, *Conceptualizing Capitalism: Institutions, Evolution, Future*, Chicago – London 2015.

Therův historizační záměr je chvályhodný a myslím, že celkově je v tomto ohledu jeho kniha úspěšná, zejména ve svých ústředních pasážích, které popisují vnitřní dynamiku budování a zavádění neoliberálního „nového pořádku“ v daném regionu, jeho různé fáze a rozdílné, navzájem se ovlivňující temporality. Největší výzvou stojící před dnešními historiky je ale napsat „historii významů“ roku 1989 a následujícího vývoje. Leč právě to si Ther může jen stěží dovolit, neboť to, co je silnou stránkou jeho přístupu, totiž podchycení obecných sociálních procesů na relativně rozsáhlém geografickém prostoru, zahrnujícím řadu svěbytných společností s dosti odlišnými politickými kulturami, je z jiného pohledu jeho slabinou. Nemůže totiž užít jednoduché operace, která je jádrem historického řemesla, tj. nechat promlouvat individuální či kolektivní historické aktéry jejich vlastní řečí, z hlediska historika tedy řečí pramenů. Nemůže si dovolit soustředit se na politické vyjednávání transformace v jednotlivých zemích, politicky i kulturně značně odlišných, neboť by to jeho výklad učinilo nepřehledným a nezvládnutelným.

Proto také kniha zůstává v zajetí sociálně-vědního transitologického rámce, který se na „transformační země“ dívá s odstupem a měří jejich „výkon“ průběžným srovnáváním s předpokládanou „západní“ normou. Ther nám poskytuje jeden z doposud nejlepších popisů procesu zapojování zemí střední Evropy do „neoliberálního řádu“, avšak bez toho, aby nám také přiblížil politické a sociálně-kulturní jazyky, jimiž byly tyto změny artikulovány a prožívány. Příležitostně do svého narativu vnáší lokální sémiotiku, většinou však jen ve formě ilustračních anekdot. Místy se pokouší zachytit obecnější dobové konceptuální dějiny sledovaného období, například v případě pojmu „občanské společnosti“ v pasáži věnované analýze německé „spolupřeměny“, avšak tyto myšlenky nerozvíjí systematicky. Namísto toho stále do velké míry mluví jazykem tranzitologie, onou nadnárodní latinou expertů na „přechody k trhu a demokracii“, tedy jazykem, který byl nejen analytickým nástrojem, ale zároveň i důležitou součástí politického boje uvnitř i vně daného regionu, a který sám byl základním instrumentem ustavení (neo)liberální hegemonie, což si autor sám dobře uvědomuje.

Jeden z předních historiků Francouzské revoluce Keith Michael Baker si v 80. letech dvacátého století postěžoval, že existuje příliš mnoho marxistických a sociálních dějin revoluce, ale skoro žádné dějiny intelektuální. Pro Bakera znamenala revoluce především proměnu diskurzivních praktik ve společnosti a opětovné fundamentální ustanovení jejich základů.² Z tohoto úhlu pohledu

2 KEITH MICHAEL BAKER, *On the Problem of the Ideological Origins of the French Revolution*, in: *Modern European Intellectual History: Reappraisals & New Perspectives*, (edd.) Dominick

byly revoluce v letech 1989/1991 revolucemi *par excellence* a neoliberální hospodářsko-sociální přeměna dotyčných společností, ale také jejich nové liberální sebechápání – jakkoli sporné a krátkodobé – svědčí o převratné povaze změn, a musí tedy být jedním z hlavních předmětů historického bádání.

V naší snaze porozumět kapitalistickým transformacím v daném regionu není třeba jen ekonomických a sociálních dějin ekonomické transformace, ale potřebujeme začít psát *politické dějiny* ekonomické a sociální transformace, neboli popsat způsoby a prostředky, jakými byly transformační agendy prezentovány a propagovány v politické sféře, stejně jako jak se tato agenda vyvíjela a měnila v závislosti na stávajících politických konstelacích, ale též na kulturně specifické politické sémantice.

Politická historie transformace je o to naléhavější, vezmeme-li v potaz skutečnost, že kapitalismus byl v postkomunistické Evropě ustaven společně s liberální demokracií a s její pomocí, na rozdíl od různých více či méně úspěšných případů autoritářského kapitalismu, jakými jsou dnes Čína nebo Vietnam. Přechod ke kapitalismu tedy byl nějak veřejně diskurzivně vyjednáván politickou reprezentací, což vytvořilo bohatý repertoár významů a zkušeností, tedy i přesto, že se v mnohých, ne-li ve většině východoevropských zemí začala mezitím liberální demokracie opět hroutit.

Abych doložil, co mám na mysli důslednější historizací „období přechodu“, rád bych se podíval blíže na některá z hlavních explanačních schémat Therovy knihy. Ve druhé kapitole, věnované reformám v 80. letech 20. století v souvislosti s perestrojkou, se autor pokouší o nový pohled na toto období, které interpretuje jako paralelní neoliberální obrat na Západě i na Východě, což odpovídá současnému celkovému posunu ve vnímání pozdního státně-socialistického období. Avšak jeho vysvětlení tohoto údajného neoliberálního obratu na Východě, který byl stále ještě pod vládou komunistů, je založeno na tradiční obecné tezi o domněle zjevné neúčinnosti tehdy zaváděných oficiálních reformů a následném obratu reformistů (zmiňuje zde obecně známá jména, jako jsou Balcerowicz, Klaus a Gajdar) k neoliberální teorii kapitalismu. Že tato neoliberální orientace budoucí transformace – sdílená minimálním počtem lidí nejen vně, ale dokonce i uvnitř odborného ekonomického prostředí – nakonec zvítězila, mělo pak být především dílem celkové mezinárodní situace charakterizované tzv. washingtonským konsenzem.

Zde bych byl očekával hlubší dialog s jinými existujícími, často podrobnějšími výzkumy dané problematiky, na něž sám Ther nezřídka odkazuje, kupříkladu na práci Johanny Bockmanové.³ Ta ve své knize *Markets in the Name of Socialism* ukazuje, jak mezinárodní dialog v neoklasické (nikoli však nutně neoliberální) ekonomii a její koncepční rámec vytvořil odborné pole příznivě nakloněné k tržně orientované hospodářské transformaci (opět, nikoli nutně neoliberální), což připravilo půdu pro pozdější silný dopad již zmiňovaného washingtonského konsenzu. Domnívám se, že za účelem porozumění rodícímu se „odbornému konsenzu“ koncem 80. let ve středovýchodní Evropě a jeho sklonu k rozličným vizím „šokových terapií“ potřebujeme mnohem více analýz podobného typu, zahrnujících kromě ekonomie další různá odborná, manažerská a technokratická prostředí, abychom viděli nově se rodící právní konsenzus „vlády práva“, manažerský „privatizační konsenzus“, psychologické. resp. terapeutické paradigma „sebe-optimalizace“, vize „flexibilní specializace“ a „gentrifkace“ v městském plánování apod.⁴

Tímto způsobem bychom si měli připravit základ pro řešení jedné z největších historických otázek týkajících se tohoto období, totiž: co bylo příčinnou toho, že význam a sebechápání demokratické revoluce roku 1989 s převládajícími idejemi humanismu, nenásilí, demokracie, svobody, samosprávy ba i socialismu, prakticky postrádající jakákoli jednoznačně liberálně definovaná politická hnutí, se během několik málo měsíců zásadně proměnily a z obecně demokratických revolucí se staly revoluce převážně liberální. Nechceme-li opakovat žurnalisticky nafouknutou tezi o globálním neoliberálním spiknutí a malovat zjednodušené historické obrazy východní Evropy kolonizované dravým západním neoliberálním kapitalismem, musíme znovu důkladně zvážit doposud převážně metaforicky chápaný pojem „liberálního konsenzu“ 90. let, který tvořil domácí zrcadlový odraz mezinárodnímu washingtonskému konsenzu.

Ther si je dobře vědom této výzvy, proto se snaží poskytnout některé podněty pro „domácí vysvětlení“ neoliberálního obratu, jakými podle něj byla třeba dynamická, „zdola“ vznikající lokální podnikatelská kultura příměstských trhů, která vzkvétala v pozdních 80. letech v některých socialistických státech, například v Polsku. Domnívám se však, že tato sociálně-kulturní perspektiva nestačí k vysvětlení mocného liberálního přeformulování „devětaosmdesátého“ a že hlavní

3 JOHANNA K. BOCKMAN, *Markets in the Name of Socialism: Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford 2011.

4 Srov. pokus týmu historiků v tomto směru: MICHAL KOPEČEK (ed.), *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019.

vysvětlení musíme hledat v ideologickém konfliktu tohoto období a jeho mezinárodního kontextu.

Na rozdíl od mnohých kritiků, kteří Therovi vytykají nejasné či vágní užívání pojmu „neoliberalismus“, sám jako historik jeho otevřený a v zásadě induktivní přístup chápu a podporuji. Obzvláště se mi líbí jeho pojem „neoliberální řád“, který se výrazněji vyskytuje především v původním německém originále. Poukazuje totiž k obecné – pro historiky užitečné – konceptualizaci neoliberalismu netoliko jako jisté ideologie (byť neoliberalismus je samozřejmě také svébytnou ideologií), ale spíše jako určitého souboru pravidel kapitalismu, rozdílného od jiného svébytného souborů pravidel, jakým bylo například keynesiánství coby hegemoniální forma západoevropského kapitalismu po druhé světové válce. Z tohoto úhlu pohledu je snazší pochopit, jak se jednotlivé země nebo oblasti mohly stát součástí „neoliberálního řádu“ navzdory tomu, že uvnitř těchto jednotlivých společností neexistovala žádná politická „shoda“ o takovémto směru vývoje, povaha společenského konsenzu v určitém období (například počátcích postkomunistické transformace) a povaha konečných výsledků společenské reformy se v dějinách obvykle velmi výrazně liší.

Jinými slovy to byl široký „liberální konsenzus“ (nikoli „neoliberální konsenzus“, protože nic takového v žádné z postkomunistických společností nikdy neexistovalo), který byl spoluvytvářen velkou částí tehdejších elit, jež se rekrutují z postpozicičního, postkomunistického, či technokraticko-manažerského milieu, a spolu s tím liberální (nikoli neoliberální) hegemonie raných 90. let, jež vydláždily cestu „neoliberálnímu řádu“. Je to také, mimo jiné, právě liberální konsenzus a liberální meritokratický model společnosti (nikoli neoliberalismus sám o sobě), jenž je hlavním terčem populistické kritiky s jejím anti-elitářským hrotem již od pozdních 90. let.⁵

V části sociologické literatury je tento fenomén částečně popsán autory, jakými jsou Iván Szélenyi nebo Gil Eyal, kteří hovoří o spolupodílnictví levicově-liberálních, často post-disidentských elit s post-komunistickými technokraty na vytváření neoliberálních programů.⁶ Souhlasím s takovou interpretací z hlediska kulturní legitimizace formujícího se „neoliberálního řádu“. Je ale problematická, jakmile se zaměříme na dynamiku dobového politického boje. Například

5 IVAN KRASSTEV, *After Europe*, Philadelphia 2017.

6 GIL EYAL, IVÁN SZELÉNYI, ELEANOR TOWNSLEY, *Making Capitalism Without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*, London 1998; GIL EYAL, *The Origins of Postcommunist Elites, From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*, Minneapolis 2003.

v českém případě tvořila opozice mezi post-disidentskými levicovými liberály (symbolizovanými Havlem) a vládnoucími liberálními konzervativci (symbolizovanými Klausem) jádro zápasu o charakter postkomunistického liberalismu a současně také podstatnou složku dobového mocensko-politického zápasu. To na straně politického liberalismu havlovského typu vedlo k částečně anti-neoliberálnímu a výrazně pro-unijnímu postoji i co se týče modelu tzv. evropského sociálního státu, v jeho úsilí o vymezení se proti ideologicky se profilujícímu a nakonec úspěšnějšímu ekonomickému neoliberalismu Klausova typu se silným euroskeptickým ostnem.

Vedle dynamiky politického boje jsou zde ale i koncepční důvody pro vzešup neoliberalismu jako specifické ideologie v rámci „liberálního konsenzu“ v 90. letech. Polský sociolog a historik Jerzy Szacki ve své dosud nepřekonané interpretaci vzniku a formování post-komunistického liberalismu ukazuje, jak byli liberální reformisté typu Lewandowského, Bieleckého, Balcerowicze, Klause, Ježka – z nichž většina před rokem 1989 rozhodně nepatřila mezi ortodoxní hayekovské neoliberály – postupně nuceni předsedlat na neoliberální ortodoxii. Jen ta se jim totiž zdála poskytovat účinný nástroj prosazení myšlenky radikální ekonomické transformace v chaosu rodícího se demokratického politického spektra.⁷ Kapitalismus není na rozdíl například od komunismu v liberální teorii chápán jako nějaká předem daná, racionální koncepce sociálního řádu (grand design), neboť jeho základním atributem je, že vyrůstá „organicky“ z dějinného procesu, nemůže být tedy naplánován. V post-komunistických podmínkách však měl být kapitalismus ustanoven jako nový řád, který neměl prakticky žádný reálný společenský základ v podobě vrstvy vlastníků. To povzbuzovalo radikální konstruktivistická ekonomická stanoviska upřednostňující „ryzí kapitalismus“, jak je definován v pracích Friedricha Augusta von Hayeka, a odsuzující veškeré umírněné postoje coby chiméru „třetí cesty“ ne-li „maskovaný socialismus“. Obzvláštní náklonnost východoevropských liberálních reformistů k neoliberalismu tedy rostla podle Szackého z jejich potřeby prezentovat veřejnosti co nejsrozumitelnější a „nejčistší“ model kapitalismu jako systém plně alternativní ke státnímu socialismu, jenž měl být překonán.

Souhrnně řečeno, odborný konsenzus o potřebě fundamentálních reforem (nikterak nutně neoliberálních), osobitý historický okamžik propojující pád evropského komunismu s probíhající neoliberalizací v některých západních zemích a mezinárodních institucích, konkrétní a velmi proměnlivé politické konfigurace v jednotlivých státech osvobozujících se od komunistické diktatury a politicko-

7 JERZY SZACKI, *Liberalism after Communism*, Budapest 1995.

-sociální dynamika počínající transformace, to vše dohromady dalo vzniknout ve střední a východní Evropě dosud sotva existujícímu ortodoxnímu neoliberalismu.

Potřebujeme dobrou kombinaci sociálně-kulturních, hospodářských a intelektuálních dějin „transformačního období“ ve střední a východní Evropě. Je-li neoliberalismus chápán jako konkrétní soubor pravidel, pak tedy tato pravidla postkomunistické země zjevně přejaly; připojily se, jak by to nazval Philipp Ther, k „neoliberálnímu pořádku“. Avšak tak to nebylo v „období přechodu k trhu a demokracii“ chápáno ani prosazováno. Abychom porozuměli vnitřní dynamice tohoto vývoje, potřebujeme spolehlivou historii „liberálního konsenzu“ vedle obecných historií neoliberalismu, jichž už několik máme. Potřebujeme historii přistupování post-komunistických zemí k „neoliberálnímu řádu“ stejně jako dějiny současného globálního kapitalismu a jeho sociálních dopadů. Potřebujeme multidisciplinární a transnacionální historický náhled na dobu „dlouhé transformace“ mezi 70.–90. léty, jenž nám poskytne spolehlivou základnu pro historickou analýzu „liberálního konsenzu“, jenž dal vzniknout „novému pořádku na starém kontinentě“. Therova kniha je zatím pouze předstupněm, i když důležitým, k tomu historiografickému úkolu.

Michal Kopeček